

KENT(Lİ)LEŞME PRATIĞİNDE YENİ BİR OLGU: TAZİYE EVLERİ ve FARKLILAŞAN SOSYO-KÜLTÜREL PRATİKLER

Suvat PARİN*
Ahmet Emre BİLGİLİ**
Zekeriya MENAK***

ÖZET

Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kentleşme süreciyle birlikte toplumsal yaşamın birçok alanında yapısal farklılaşmalar gerçekleşmektedir. Modernleşmenin belirgin bir yüzünü temsil eden kentleşme dinamiği, kırsal yaşamın aurasında şekillenen yaşam pratiklerini kendine özgü normlar çerçevesinde yeniden biçimlendirmektedir. Kente taş(in)an nüfus, kentin normatif düzeni içinde ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel ve dinsel alanlarda kente tutunma anlamında farklı stratejiler geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda ekonomik yaşam, siyasal tercih, sosyalleşme biçimi, kadın-erkek ilişkileri, aidiyetler, dinsel tutum ve pratikler gibi birçok alanda belirgin bir biçimde yeni tarzlar oluşmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde geleneksel yaşam kalıpları içinde yerleşik bir karakter kazanmış bir sosyo-dinsel ritüelde, taziye geleneğinde, kentleşme süreciyle birlikte gerçekleşen aşınmaları ve yine kentleşme mantığının bir sonucu olarak ortaya çıkan “taziye evleri” oluşumunu sosyolojik açıdan analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: *Taziye Evi, Kentleşme, Taziye Geleneği, Kentleşme, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi.*

ABSTRACT

A New Fact in the Urbanisation Practice: Condolence Houses and Differentiating Socio-Cultural Practices

As in the whole world, structural differentiation is taking place in a lot of realms of social life in Turkey too, together with the urbanisation process. Urbanisation dynamics, which represents an

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü (suatparin@hotmail.com; sparin@yyu.edu.tr)

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü

*** Sosyolog

apparent face of modernisation, is reshaping living practices shaped within the aura of rural life, in the framework of unique norms. The population moving (in other words, overflowing) to the city is trying to develop different strategies in economic, political, cultural and religious areas within the normative order of the city, to survive in the city. In this context, new styles are markedly emerging in many areas such as economic life, political choice, socialisation pattern, intersexual relations, belongings, religious attitude and practices.

In this respect, the purpose of this study is to analyse, from a sociological perspective, the erosion in a religious ritual, the tradition of condolence, which has earned a fundamental character in the traditional living patterns in the Eastern and Southeastern Anatolian Region, brought about by the urbanisation process, and the Condolence Houses which again emerge as a consequence of the urbanisation dialectics.

Keywords: *Condolence Houses, Urbanity, Condolence Tradition, Urbanization, Eastern and Southeastern Anatolia.*

I. Giriş

Ontolojik ve metafizik boyutları hususunda felsefi ve dini tartışmaların yapıldığı “ölüm” (Sezer, Kalaycı ve Ateşoğlu, 2009) dünyevi yaşam pratiğinin sona ermesi yönüyle bireyi ilgilendiren, fakat aynı zamanda biyolojik yaşamı son bulan bireyin toplumsal yaşamda kurduğu ilişkiler ağının son bulmasının yarattığı etkileri yansıtan seremonik yönüyle de toplumun algı sahasına giren sosyolojik bir olgudur (Tanhan ve İnci, 2009: 6-7). Ölümün sosyolojik vechesi geniş bir alan oluşturmaktadır (Örnek, 1971). Ölüm biçimleri (trafik kazası, hastalık, açlık, savaş, intihar v.s), cenaze törenleri, yas tutma ritüelleri, mezarlık seremonileri, ağıtlar, cenaze cemaatleri, ölümün algılanış çerçevesi, ölümle harekete geçen ya da aksayan sosyal dinamikler, ölüm oranı, ölümlülük oranı (Marshall, 1999: 557-559) ölümün sosyolojik yelpazesi içinde ön plana çıkan belli başlı konu kataloglarını oluşturmaktadır.

Toplumsal evrende gerçekleşen eylemlerin özel ya da mahrem alanın sınırlarında mı yoksa kamusal yaşamın geniş coğrafyasında akustik bir tarzda mı hayatiyet ve anlam bulacak bir tarzda yansıtılacağı, kolektif hafızada unutulmaya mahal vermeyecek şekilde kodlanmıştır (Connerton, 1999). Ölüm seremonileri de bu anlamda toplumsal aklın, özel alanın dışına çıkardığı bir davranış setini oluşturmaktadır. Ölümün kamusal düzlemde seremonik bir ritüele dönüşmesinde, sosyal hayatın karmaşık ilişkiler ağı içinde yaşamış olan bireyin ekonomik, sosyal, dinsel, kültürel ve siyasal yapılarla kurduğu ilişki belirleyici olmaktadır. Başka bir ifade ile bireyin ölümü, sosyal yaşama ait akışkan hat üzerinde sınırlı da olsa toplumsal yaşamdaki akışı bozacak bir kısa devreye sebebiyet vermektedir.

Bu durum ölüme ilişkin pratiklerin toplumsal düzlemde algılanma ve görünürlük sınırlarını artıran temel belirleyici olmaktadır.

Tarihsel süreçte bütün toplumsal pratiklerde ölüm etrafında farklı biçimlerde yürütülen törensel formların var olduğu görülmektedir (Mumford, 2007: 17). Toplumsal alanın aktif öznesi olma konumunu yitiren birey için yapılan bu tören; kültürel, sosyal, siyasal, ekonomik ve dinsel vurguları barındıran kompozisyonu zengin bir örüntü özelliği göstermektedir. Ölümün törensel boyut kazanan çerçevesi en genel anlamda, kişinin ölüm anının yaklaştığı ya da yaşamının son bulduğu andan başlayarak devam eden ritüelleri içermektedir. Ölüm düşüncesinin algılanma biçimine bağlı olarak şekillenen merasimlerin adlandırılması, terminolojisi,¹ içeriği, kapsamı, bileşenleri ve yoğunluğu toplumsal dünyada farklılıklarıyla geniş ve yaygın bir alana karşılık gelmektedir. Ölüm etrafında şekillenen söz konusu törensel şemanın önemli bir kesitini “taziye” adı altında sürdürülen pratikler oluşturmaktadır.

Taziye ya da taziyet kelimesi lügatte “felaketli hallerde, üzüntüyü azaltacak sözler söyleme, yakını ölen kimseyi teselli etme, başsağlığı dileme” (Doğan, 2001: 1275) olarak tanımlanmaktadır. Taziyenin İslam dinindeki soy kütüğü Hz. Muhammed’in ölenin ardından üç güne kadar yas tutmayı öğütleyen uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ölen kişinin yakınlarını teskin, teselli ve sabırlı olmaya teşvik etmeyi hedefleyen ve toplumsal uygulamada taziye olarak formüle edilen olgu çok sayıda davranış setini barındıran sosyolojik açıdan geniş bir art alana sahiptir. Ölümün gerçekleşmesiyle başlayan mezarlıkta yer tayini, mezar kazılması, cenazenin defnedilmesi ve baş sağlığı ziyaretleri gibi pratiklerle devam eden taziye olgusu sosyal, kültürel ve dinsel tutum ve anlayışlarla biçimlenen, içerimleri zengin bir ritüel özelliği göstermektedir.

II. Araştırmanın Evreni ve Yöntem

Taziye geleneğindeki değişim ve dönüşümü merkeze alan bu çalışmanın evrenini Türkiye’nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri

¹ İslam geleneğinde ölüm olgusuna ilişkin yerleşik bir terminoloji bulunmaktadır. *Cenaze*, ölü anlamına geldiği gibi, *tabut* veya *teneşir* anlamına da gelir. Son nefesine yaklaşmış ve ölmek üzere olan kişiye *muhtazar*, ölen kişiye *meyyit* (çoğulu *mevta*), ölü için genel olarak yapılması gereken hazırlıklara *teçhiz*, ölünün yıkanmasına *gasil*, kefelenmesine *tekfîn*, tabuta konulup musallaya yani namazın kılınacağı yere ve namazdan sonra kabristana taşınmasına *teşyi* ve kabre konulmasına *defîn* denir. *Telkin*, muhtazarın yanında kelime-i tevhid ve kelime-i şahadet okumaya denildiği gibi definden sonra, İslam inancına göre sorulması muhtemel soruları ve cevapları ölüye hatırlatma konuşmasına da denilir. Bkz. Apaydın, 2002: 355.

oluşturmaktadır. Kentleşme öncesi geleneksel taziye pratiğine ilişkin ana çerçeve, çoğunluğunu Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü öğrencilerinin oluşturduğu bir grup tarafından Van, Diyarbakır, Batman, Siirt, Muş, Hakkâri, Kars, Bitlis ve Şanlıurfa illerinde kaynak kişilerle yapılan görüşmelere ve taziye törenlerinin gözlemlenmesiyle elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Örnekleme dâhil olan Van, Diyarbakır, Batman, Siirt, Muş, Hakkâri, Kars, Bitlis ve Şanlıurfa kentleri amaca uygun olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede söz konusu illerde, 50 yaş üzeri 15 erkek ve 10 kadın ile 25 görüşme yapılmıştır.

Kentleşme ile birlikte yaygınlaşan taziye evlerinin ve taziye çadırlarının yapısını ve yarattığı düzlemi tespit etmek için amaçsal olarak belirlenen Van, Diyarbakır, Siirt ve Batman kent merkezlerinde bulunan taziye evlerinde gözlemler yapılmış, taziyenin değişen mekânına ve farklılaşan ritüellerine ilişkin olarak taziye sahipleriyle 10, taziye evlerinin idaresini sağlayanlarla da 5 olmak üzere toplam 15 görüşme yapılmıştır. Taziye evlerinde erkeklerin söz konusu olduğu görüşmeler erkeklerle yapılmıştır. Bununla birlikte hem geleneksel olarak evde sürdürüldüğü döneme ait hem de kentleşme sürecinde konut alanından bağımsız taziye evlerinde sürdürülen mekâna ait anekdotlar, kişisel aile albümlerinde yer alan fotoğraflar derlenmiş, taziye evlerinin değişen fiziksel yapısı birçok açıdan fotoğraflanmış ve bunların çözümlemesi yapılmıştır.

III. Ölümün Sosyolojik Bir Yüzü: Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Taziye Geleneği

Sosyal yaşam döngüsü içinde süreklilik kazanmış taziye ritüelinin biçimsel formunun kent(li)leşme süreçlerinin etkisiyle değişen yönünü ve farklılaşan boyutlarını ortaya koymak; tarihsel, kültürel ve toplumsal bir birikime yaslanan geleneksel taziye biçiminin barındırdığı anlam kodlarını, davranış kalıplarını ve ilişki ağlarını sosyolojik açıdan betimlemekle mümkündür. Bu açıdan farklılaşan taziye olgusunun Doğu ve Güney Doğu Anadolu evreninde geçirdiği dönüşümü anlama ve anlamlandırma noktasında taziyenin geleneksel formuna müracaat etmek yerinde bir girişim olacaktır.

Taziye töreni, geleneksel yapıdan devşirdiği dinamiklerin etkisiyle varlık bulduğu yoğun kentleşme öncesi evrede nasıl bir örüntüye sahiptir? Taziyenin mekânsal ve toplumsal portresi ne tür özellikler göstermektedir? Taziye pratiğinde ön plana çıkan toplumsal roller ve dayanışma tipi nasıl izah edilebilir? Geleneksel taziye töreninin ana gövdesinde yer alan pratikler nelerdir? Taziye yerinin sosyo-

psikolojik bağlamı nasıl bir anlam halesiyle örülmüştür? Bu ve benzeri sorgulamaların yanıtları bize kentleşme öncesi geleneksel taziye merasiminin ana hatları hakkında yeterli bir çerçeve sunmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da toplumsal yaşamda önemsenen taziye pratiği,² cami hoparlörlerinden yankılanan selanın³ akabinde “ölen kişinin kimliği, akrabalık bağları, nerede ve ne zaman toprağa verileceği bilgilerini” içeren ve genellikle üç kez seslendirilen bir anonsla başlar. Ölüm haberinin verildiği söz konusu anonsun muhtevası ve seslendirildiği mekânın kent merkezindeki konumu önemli vurgular içermektedir. Taziye törenine davet anlamına gelen bu anonsta genellikle ölen kişinin kimliği ve aidiyetleri, ataerkilliğe gönderme yapan bir formülasyonla sunulmaktadır. Ölen kişinin kadın olması ve baba, kardeş, ağabey gibi erkek yakınlarının olmaması durumunda ön plana çıkan temsil kategorileri yine koca, dayı ve amca gibi eril kategoriler olmaktadır. Ölümün duyurulduğu caminin kent içindeki konumu ölenin sosyal pozisyonuna dair işaretler taşımaktadır. Kent merkez camilerinde yapılan ölüm anonsları her kesimin duyması için yapılmıştır ve bu ölenin sosyal çevresinin genişliğini göstermektedir. Çevre mahalle camilerinde yapılan anonslar ise daha dar bir sosyal muhiti haberdar etmeye yöneliktir. Bu açıdan aidiyet, sosyal statü ve akrabalık bağlarının ortak bileşeni ile yankı bulan anons, taziye törenine davetin bir tebligatı olmanın yanında sosyolojik vurguları ön plana çıkaran bir ses perdesi olarak anlam bulmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geleneksel taziye töreni ana hatlarıyla iki aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Ölümün yarattığı sarsıcı etkilerin yoğun yaşandığı, tabiri caizse ölüm olayı sıcaklığını korurken ölen kişinin ailesine, yakınlarına psikolojik destek vermek amacıyla başlayan ve mezarlıktaki defin

² Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yeknesak bir taziye töreninden söz etmek mümkün değildir. Taziye törenleri yerleşim birimlerin toplumsal, kültürel, dinsel ve ekonomik yapılarına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. (Eren, 2010). Dolayısıyla bu çalışmada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da taziyelerin ana hatlarıyla benzerlikler gösteren yönleri üzerinde durulmuştur.

³ Sala/Sela kavramı dinsel terminolojide dua, namaz ve ahiret anlamlarına gelmektedir. Sala, özü itibarıyla Hz. Muhammed'e Allah'tan selam ve esenlik dileyen dualardır. Salanın tarihi ezana göre oldukça yenidir. Sala okumak, İslamiyet'in ilk dönemlerinde görülen bir uygulama değildir. Cuma namazından önce sala verilmesi usulü ilk defa 1300 yılında Mısır hükümdarı Melik Nasır Kalavun'un emriyle uygulamaya konulmuştur. Sala eskiden çeşitli vesilelerle daha sık verilirken günümüzde Cuma, bayram ve zaman zaman da sabah namazlarından önce ve cenaze için kılınacak namazı haber vermek amacıyla verilir. Günümüzde ölen kişinin yakınlarının talep etmesi durumunda herkes için merkezi sistemle verilen cenaze salası, daha önceleri sadece sosyo-ekonomik açıdan güçlü, statüsü yüksek, hatırı sayılır kişiler için yankılanırdı (<http://islamiyetimiz.blogcu.com>).

işlemleriyle neticelenen birinci aşama. Halk arasında ilk destek çağrısı olarak da algılanan bu evrede ölüm olayını duyan, ölen kişiyle bir biçimde bağı olan herkes taziye yerine koşmakta, taziye için gerekli hazırlıklara iştirak etmektedir. Taziye töreninin bu aşamasında gündelik yaşamın merkezini oluşturan iş ve uğraşların rijit bir çıkışla devre dışına itildiği, taziye seremonisine ait kolektif hafızada yer edinmiş şablonun yönlendirmesiyle gergef gibi işleyen biz temelli bir dayanışma konseptinin adım adım devreye girdiği görülmektedir. Ölenin yakınlarını teskin ve teselli etme, kefenleme, tabuta koyma, cenaze namazı, mezarlık işlemleri, defin gibi basit görünen; fakat elbirliği olmaksızın yerine getirilmesi zor olan bu süreç; taziye töreninin omurgasını oluşturan dayanışma ruhu ile görev, sorumluluk hatta bir zorunluluk şeklinde algılanarak aşılmaktadır.

Taziyenin psikolojik destek ve dinsel vecibelerle yoğunluk kazanmış ilk aşamasında mezarlıkta gerçekleşenler önemli bir boyut oluşturmaktadır. Mezar, mezar taşları, mezarlık ziyaretleri, mezarlıklarda belirginleşen sınıfsal, etnik ve kültürel aidiyetlere bağlı kümelenmeler başlı başına ayrı birer çalışma konusu oluşturmaktadır. Modern yaşam, bireyin gündelik yaşamında sarsıcı etkiler bırakabileceği ihtimali karşısında ölümü doğrudan çağrıştıran mezarlıkları yaşam alanlarının çeperlerine itmiştir. Oysa ki eski kent planlarında mezarlıklar kentsel yaşamla iç içe bir görüntü oluşturmaktadır. Araştırma evreni içinde yer alan mezarlıkların büyük bir kısmı halen kent merkezlerinde ya da merkeze yakın noktalarda yer almaktadır.

Mezarlıkta ilk hareketlilik defin yerinin tespiti ve mezarı açmakla başlamaktadır. Mezar açma görevini yürütenler bu işlerde tecrübe sahibi olanlardır. Mezarın boyu, eni ve derinliği için gerekli veriler ölen kişinin sosyal ve fiziksel özelliklerini içeren silik de olsa zihinlerde yerleşmiş fotoğraftan elde edilmekte ve mezarlık ona göre açılmaktadır. Ölüm haberinin duyulması ile hareket geçen dayanışma içinde mezar kazılırken eş zamanlı olarak, mezarın biçimsel yapısını oluşturmak üzere mezarlığa taş, tuğla veya briket gibi malzemeler taşınmaktadır. Üst sınıflarda büyük mermer taşlarıyla örülmüş gösterişli mezarlıklar ölüyü beklerken; alt sınıflarda ise ölü, mezarlıkta gelişi güzel belirlenen yerde el yordamıyla kazılacak mezarı bekler.

Ölünün mezarlıkta defnedileceği yerin pusulasını, yazısız-işaretlenmiş/boyanmış- ve üzerine sosyal aidiyetler (aile, aşiret, kent, köy) kazılmış mezar taşları oluşturmaktadır. Mezarlıklardaki yerleşme örüntüsü köy, ilçe ya da kent mezarlığında farklı yörüngeler izlemektedir. Genellikle köy mezarlıklarında aile; kent mezarlıklarında ise aile, akraba, aşiret ve hemşerilik kalıpları yerleşim

örüntüsünü şekillendiren belirleyici çizgiler olmaktadır (Bilgili, 2004: 127-149). Mezarlıklar bu anlamda sosyolojik açıdan, sosyal ya da sınıfsal farklılıklar temelinde, kümelenmelerin oluştuğu bir düzlem olarak da okunabilir (Tuna, 1987: 95-96).

Hukuki ya da kamusal bir işlem yapma zorunluluğu bulunmuyorsa cenaze, dinsel gereklilikler yerine getirildikten hemen sonra defnedilir. Geleneksel kodlar içinde anlam kazanmış bu durum yaşlı bir erkeğe sorulduğunda şu cevap alınmıştır: “Cenaze bekletilmeye gelmez. Çünkü toprak cenazeyi beklemektedir. Onu beklediği yere acele götürmek gerekir”. Doğu ve Güneydoğu’da ölen bir kişinin cenazesinin bekletilmesi, istisnalar dışında, görülen bir uygulama değildir.

Cenaze namazını müteakip bazen elde bazen cenaze aracında taşınan tabutun arkasından gelen kortej, ölenin sosyal konumunu yansıtan göstergelerden birini oluşturmaktadır. Ölenin total anlamdaki “sosyal, kültürel ve ekonomik sermayesine” (Bourdieu, 1997: 52) göndermeler yapan cenaze cemaati, kortej ya da cenaze konvoyu aynı zamanda bir güç göstergesidir. Cenaze cemaatine ve sonra devam eden taziye ziyaretine katılımın kemiyet ve keyfiyeti bir taraftan ölenin toplumdaki sosyo-ekonomik pozisyonuna diğer taraftan ölenin yakınları için anılarla destekli bir güç unsuruna dönüşecek bir bağlam oluşturmaktadır.

Cenaze defnedildikten sonra geleneğin şekillendirdiği ve rotasını çizdiği kurallar taziye formatına uygun bir biçimde işlemeye devam etmektedir. Cenazenin, yerine göre evden hastaneden veya olay yerinden camiye taşınması, yıkanması, cenaze namazı ve defin işlemlerini içeren ve birkaç saat süren kısa süreli ilk evresinden sonra günlerce bazen haftalarca devam eden ikinci evre başlamaktadır. Ölüm sonrasında ortaya çıkan ritüellerin yerine getirilmesini kolaylaştıran ve psikolojik destek de içeren, yakın akraba ve komşulara dayanan destek ve dayanışma halkası ikinci aşamada demografik, sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan kompozisyonu zengin ve geniş bir sosyal örüntüyle devam etmektedir. Taziyenin ilk evresi ev, cami ve mezarlık olmak üzeri parçalı mekânsal bir zemin üzerinde cereyan ederken; taziyenin ikinci kısmı taziye sona erinceye kadar evde (ölenin ya da yakınlarının evinde) sür(dürül)mektedir.

Taziye yeri, taziye süresince tedavülde kalacak rol setlerinin izin verdiği kodlamalar eşliğinde tasarımlanmaktadır. Taziye ziyaretlerine mihmandarlık yapan “ev” bu süreçte temelde iki ana alana ayrılmaktadır. Evin ön bölgesi, arka kısmı ya da bahçesi gibi geniş ve kamuya açık yüzleri taziye geleneğinde erkeklere tahsis edilmektedir. Kadınlar ise evin iç taraflarında görece daha dar bir mekânda

taziyedeki yerlerini almaktadır. Taziye bütünüyle evin iç kısmında gerçekleştiği durumlarda büyük oturma salonları erkeklere, diğer küçük üniteler kadınlara ayrılan alanlar olmaktadır. Kadının ağıtı ve çığılığı ile belirginleşen duygusallığı hem cinsleri içinde; erkeğin sabırlı ve metanetli duruşu ise erkekler arasında vücut bulan davranışlardır. Bu davranışlar taziye ziyaretinde bulunanların dağılmasıyla aile modunda iç içe geçmekte ve kamusal ortamdaki görüntüsü kaybolmaktadır.

Erkeklere ayrılmış alanı örten çadır, yan yana dizilmiş sandalyeler, masalar/sehpalar ve masaların üzerine konulmuş çay tabakları taziye ortamının önemli bir karesini yansıtmaktadır. Bu açıdan söz konusu tablo ölüye verilen değeri, katılımın yoğunluğunu, ziyarette bulunanları en iyi şekilde karşılamaya dönük anlamlar taşımaktadır. Taziye yerinin erkekler kısmında, din görevlisi ve ölen kişinin yakın akrabaları zamansal olarak ucu açık merasimin sabiteleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölen kişinin birinci dereceden yakın erkek akrabaları taziye alanın girişinde otururlar. Çünkü taziye ziyaretine gelenleri karşılamak ve ayrılanları uğurlamak için en uygun yer burasıdır. Taziye ziyaretine gelen her kişi ya da grubun katılımı ve ayrılmasıyla birlikte imam tarafından ölenin ruhuna Fatihalar okunmakta, taziye yerinde bulunan cemaat bu ayinsel forma her seferinde iştirak etmektedir.

Geleneksel taziye ritüeli kadın ve erkek tarafından farklı şekillerde temsil edilmektedir. Kadın ağlayan, ağıt yakan duygusal bir cephede, erkek ise metanetli olmaya çalışan bir davranış dizisiyle kendini göstermektedir. Taziye merasiminde kadınların vezinli-vezinsiz terennüm ettikleri, kulakları sağır eden bir nidayla seslendirdikleri ağıtlar ölenin sözcüklerle çizilen toplumsal portresini yansıtmaktadır. Sözlü kültürün önemli bir figürü olan ağıt yakma ölen kişiyle yaşanan özel anılarla örülmüş, ölenin olumlu özelliklerinin ön plana çıkarıldığı bir temaya ve dile sahiptir. Taziye ile özdeşleşmiş bir motif olan ve bir deşarj işlevi de gören ağıt yakma geleneği Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da bugün çoğunlukla okuma yazma bilmeyen yaşlı kadınlar tarafından devam ettirilmektedir.

Taziye süresi, taziye alanın büyüklüğü ve tasarım biçimi ölen kişinin sosyal ve ekonomik sermayesini yansıtan önemli göstergelerdir. Alt sınırı üç gün olan taziye ritüelinin üst sınırı için –ölenin statusüne bağlı olarak bazen kırk günü bulmaktadır- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir zaman aralığı sınırlaması koymak oldukça zordur (Cihan, 2006: 6). Sosyo-ekonomik açıdan güçlü, siyasette etkili ve nüfuzu yüksek aşiret mensupları ile bölgede var olan dinsel yapının itibarlı ve güçlü din âlimlerinin (Subaşı, 2001: 95-126) taziyeleri yoğunluk ve süre açısından farklılık göstermektedir. Bunun gibi ölenin kadın, çocuk, yaşlı ya da genç

olması taziyenin bütün aşamalarında kendini göstermektedir. Bu paralellik, taziyenin toplumsal yaşamın egemen eğilim, perspektif ve normlarından bağımsız olmadığı anlamına gelmektedir. Taziye pratiği aslında renk tonlarıyla toplumsal yaşamın mikro bir modelini oluşturmaktadır. Toplumsal desende kadına, yaşlıya, gence, çocuğa, din adamına biçilen değer ve anlam ağırlığını, istikametini ve hızını kaybetmeden taziye süresince de devam etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında taziye törenlerinin toplumsal yapıda egemen algılama ve tutumları yansıtan kısa metrajlı birer seremoni olduğunu söylemek mümkündür.

Taziye töreni süresince sürdürülen tüketim kalıpları içerisinde çay çok önemli bir yer tutmaktadır. Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da gündelik yaşamda çokça tüketilen kıtlama çay⁴ taziyelerin de vazgeçilmez ikramıdır. Masa, sandalye, çay ocağı, bardak, şekerlik (küp ya da kesme şekerlerin konulduğu küçük kapalı tabaklar) ve sehpa söz konusu tüketimin bileşenleri olarak taziye merasiminde yer almaktadır. Karşılama ve uğurlamanın kusursuz olmasına özen gösterildiği bu törene katılan herkese çay ikram edilmektedir. Çay, şeker, şekerlik, bardak gibi ihtiyaçları karşılamaya dönük kırsal yaşamın iç organizasyonunda yer etmiş bir fon bulunmaktadır. Kırsal yaşam biçiminin şekillendirdiği söz konusu törensel fon (Wolf, 2000: 23-38), hem taziye sahipleri, hem de taziye ziyaretinde bulunanlar için bir zorunluluk olarak kendini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda örneğin Van'da taziye ziyaretinde bulunan kişilerin bireysel olarak ya da gruplar halinde, söz konusu masrafları karşılamaya yönelik olarak taziye yerine çay, kesme şeker (25 veya 50 kg'lık torbalar halinde) veya nakdi yardımda bulunduğu görülmektedir.

Taziye ile birlikte seküler bir uğraş olarak algılanan ekonomik yaşam kısa süreli de olsa kesintiye uğramaktadır. Ölenin birinci dereceden yakınları taziye süresince sosyal yaşamdaki rollerinden geçici olarak uzaklaşmaktadırlar. İşyerlerinin kapalı olduğu,⁵ kadınların ev işlerini yapmadığı, çocukların okula gitmediği bu zaman dilimi toplumsal ve ekonomik açıdan bir durgunluk evresidir.

Teknolojik araçlar bu zaman dilimi içinde ölümün oluşturduğu atmosferin simetrik kutbunu oluşturduğu için devre dışı kalan başka bir unsur olarak gözlenmektedir. Radyo, televizyon, müzik, renkli kostümler gibi seküler yaşamı simgeleyen davranış ve göstergeler algılandıkları bağlam itibarıyla taziye süresince

⁴ Kıtlama, daha çok Doğu Anadolu'da yaygın olan bir çay içme tarzıdır. Şekerin çayda eritilerek değil, kesme ya da küp biçimindeki şekerin ağızda tutularak içilmesi şeklindeki bir beslenme pratiğini ifade etmektedir. Bir çay bardağıyla ortalama 1-3 arası şeker alınmaktadır.

⁵ Esnaf, hem neden kapalı olduklarını belirtmek hem de örtük olarak taziyeden haberdar etmek amacıyla iş yerlerine "taziye nedeniyle kapalıyız" ibaresi yazılı yazılar asmaktadır.

gündelik hayatın akışından kaldırılmaktadır. Tatil, düğün, sünnet, nişan benzeri sosyal yaşamın haz ve eğlenceye dönük yüzü bu süreçte sürekli ötelenmektedir. Bu sadece seküler hayatın araçlarına ve eylemlerine yönelik bir tavır alışıdır. Ölümün ardından gelen ilk dini bayram (Kurban Bayramı ya da Ramazan Bayramı) “kara bayram” olarak adlandırılmakta ve dini bayramların oluşturduğu atmosfer yerini hüznün, gözyaşı ve kedere bırakmaktadır.

Taziye ziyaretlerine katılımı engelleyecek mazeretler çok geçerli sebeplere dayanmadığı sürece kolektif bilinçte onaylanmamaktadır. İlişkilerin ya da sosyal mesafenin test edildiği bir alan özelliği gösteren taziyeler aksayan, gevşeyen veya kopmuş toplumsal ilişkileri revize eden bir işleve de sahiptir. Bu açıdan taziyelerin bölgede akrabalık bağlarının pekişmesine ya da yeniden yapılanmasına olanak tanıyan bir yönü de bulunmaktadır.

Dinsel, kültürel ve toplumsal birçok davranış kalıbını istihdam eden geleneksel taziye olgusu Doğu ve Güney Doğu’da 1990’lardan sonra hızlanan mekânsal ve toplumsal dönüşümün beraberinde getirdiği yeni bir havzada yeni kavram, kostüm ve davranış setleriyle farklılaşmış bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Taziye töreni, kentleşme ve kentlileşme deneyiminin yoğunlaşmasıyla birlikte geleneksel yapıdaki mekânının dışına çık(arıl)ma durumuyla karşılaşmıştır. Geleneksel yapıda ekseriyetle müstakil, tek katlı, önü açık ya da bahçeli ev alanı içinde sürdürülen taziyeler, kentleşme mantığı ve dinamikleri içinde kendilerini yeniden ve yeni bir alanda üreterek devam etmektedir. Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da 1990’lar sonrasında başlayan ve günümüzde hızla yaygınlaşan, ölen kişinin evinden bağımsız, anonim “taziye evleri” ve taşınabilir “taziye çadırları” bu sürecin somut göstergelerini oluşturmaktadır.

IV. Kent(li)leşme Sürecinde Yeni Bir Olgu: Taziye Evi/Yas Evi⁶

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kent nüfusunun oransal olarak kırsal nüfusu aştığı dönemin başlangıcı 1990 ve sonrası yıllara tekabül etmektedir (Yıldız ve Bayram, 2008: 319). 1980’lerde başlayan ve 1990’larda hızlanan zorunlu göç hareketleri, doğurganlık hızıyla birlikte söz konusu demografik büyümenin en önemli dinamiklerini oluşturmuştur. Bu dönemde gerçekleşen kentsel demografik büyüme, nüfusun salt yatay düzlemdeki bir yer değişikliğine

⁶ “Taziye evi” ve “yas evi” benzer bir mekânsal yapıya işaret etmekle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun değişik yerleşim birimlerinde söz konusu yerler için bazen *taziye evi* bazen *yas evi* adlandırması kullanılmaktadır. Örneğin Van’da genellikle *taziye evi*, Diyarbakır’da ise daha çok *yas evi* adlandırması tercih edilmektedir.

indirgenemeyecek derecede çok boyutlu bir olgu özelliği göstermektedir. Nüfusun kente taşınması dinsel, kültürel, sosyal ve ekonomik yaşam pratiklerinin de kent ortamına aktarılması anlamına gelmektedir. Kente yerleşen bireylerin ya da grupların yaşam tarzında kök salmış davranış kalıpları, kırsal yaşam alanında sahip olduğu koşulları ve hareket menzilinini kentin normatif düzeni içinde bulamadığı durumlarda, varlığını sürdürmek amacıyla, yeni arayışlara yönelmektedir. Doğu ve G.Doğu Anadolu'nun kentsel alanlarında yaygınlaşan taziye evleri söz konusu arayışın zorunlu bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Modernliğin ve Batılılaşmanın sembolü olan apartmanlaşma (Öncü, 1999: 32) olgusu ile birlikte yeni bir biçim kazanan ev yaşamı, müstakil konut tipinin sunduğu olanakları tümüyle ortadan kaldırmış veya minimize etmiştir. Genelde kentleşme özelde ise apartmanlaşma olgusu sadece müstakil ev yaşamının değil sosyal hayatın birçok bileşenini ya aşındırmış ya da devre dışı bırakmıştır (Öncü, 1999: 33). Toplumsal yaşamın yerleşik norm ve değerlerinin kodladığı birtakım pratikler; toplumsal, demografik ve mekânsal dönüşümün boyutları ne olursa olsun güçlü bir biçimde devam etme eğilimi taşımaktadır. Kolektif belleğin inşa ettiği gelenek, görenek gibi davranış setlerinin yaşatılması zorunluluğu kentin kendine özgü akışı içinde oranı değişen düzenlemelere maruz kalmaktadır. Söz konusu düzenlemeleri ve daha fazlasını modernleşmenin bir diktesi olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla modernleşen kentsel akıl, geleneğin pratiklerini kentsel yaşamın dekoru ve işleyişiyle uyumlu bir bağlamda yeniden üretme yönünde güçlü bir irade ortaya koymaktadır. Özgün bir yapı olarak beliren taziye evlerinin kent topografyasına monte edilmesini modern kent düzeninin gelenekle karşılaşmasının revize edici bir yansıması olarak değerlendirmek olası görünmektedir.

Taziye evleri, demografik kentleşme ile kültürel kentleşme sürecinin birlikte şekillendirdiği her yönüyle yeni bir mekânsal yapı ve farklılaşan seremonik ilişkiler biçimine işaret etmektedir. Taziye evi, kentleşme deneyimi sonucu bireyleşen aktörlerin yaşam bagajlarına yerleştirdikleri, kolektif bir zeminde icra edilmesi zorunluluğu bulunan ölüm törenine kentli davranış kalıbıyla cevap veren yeni bir mekânsal form özelliği göstermektedir. Geleneksel kalıplar içinde anlam bulan "taziye yeri" ölen bireyin evini adres gösterirken, "taziye evi" ise seremoni için özel olarak tanzim edilmiş yeni bir sosyo-mekânsal gerçeklik anlamına gelmektedir.

Bugün başta Diyarbakır,⁷ Van, Urfa ve Batman olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun değişik kent merkezlerinde sayıları hızla artan taziye

⁷ 2000'li yıllarla birlikte Diyarbakır kent merkezinde kurulan ve yaygınlaşan "yas evleri" örnek olarak gösterilebilir. Diyarbakır'daki yas evleri Dicle Yasevi, Kulp Yasevi, Hanililer Yasevi gibi

evlerinin tarihsel olarak ortaya çıkışları; bölgede kentsel nüfusun arttığı ve konut tipinin farklılaştığı dönem sonrasına rast gelmektedir. Çok katlı apartmanların bodrum ya da zemin katlarında toplantı, düğün, nişan, sünnet gibi sosyo-kültürel etkinlikler için ayrılmış yerler bu bölgede taziye evlerine giden yolda ilk adımı oluşturmuştur. Toplu konut ya da site yaşamı ile birlikte ortaya çıkan görece mekânsal daralma, davranış kalıplarında ve toplumsal ilişkilerde düzenleyici bir mekanizma işlevi görmüştür. Kente yerleşen ve kentleşme sürecine giren bireyin sosyolojik bagajı, bağlantıları ve ilişkileri yaşam dünyasında gerçekleştirdiği mekânsal düzlemdeki değişikliklerle aynı hıza sahip değildir. Dolayısıyla bireylerin yaşam alanlarında görülen mekânsal farklılaşmaların istihdam edemediği ritüeller ve yaşam pratikleri ciddi bir gerilim yaratmıştır. Örneğin evinde eskisi kadar çok sayıda misafiri bir arada ağırlamak isteyen, günlerce süren düğün eğlencesini süregelen tarzda gerçekleştirmek arzusunda olan birey, kent ve apartman yaşamının dayattığı kurallar çerçevesinde bir düzenlemeye gitmek zorunda kalmıştır. Ölen kişinin toplumsal uzamdaki yerine bağlı olarak 1000–3000 kişinin iştirak ettiği taziye törenleri de konut tipinde görülen farklılaşma ile birlikte, bir zorunluluk olarak, “evin dışında fakat evden bütünüyle kopmamış bir alanda”, apartmanların bodrum ya da zemin katlarında kendine yer bulmaya başlamıştır.

Doğu ve G. Doğu Anadolu’da ekseriyetle çok katlı evlerin ve site bloklarının zemin katlarında düğün, nişan, taziye gibi kamusal etkinlikler için ayrılmış yerler bulunmaktadır. Apartmanlarda görülen söz konusu ortak yaşam ünitelerinin buralarda yaşayanların görece homojenliklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Büyük kentlere göç etmiş benzer sosyolojik profillere sahip grupların yaşadıkları apartman ya da sitelerde bu tür yapıları oluşturamamış olmaları da bu gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü büyük kentin heterojenliği buna imkân tanımamaktadır. Buna karşılık İstanbul, Ankara, İzmir gibi kentlerin heterojen dokusu içinde kendini konumlandırmaya çalışan söz konusu gruplar, taziye gibi kendileri için önem arz eden bir geleneği, hemşehri dernekleri çatısı altında sürdürerek farklı bir tutunma stratejisini devreye koymaktadırlar.

Ölen kişinin ya da yakınlarının “evinde” sürdürülen geleneksel taziye töreni, “evle ilişkisi sınırlı” geçiş evresinden sonra “evden bütünüyle kopuk yeni bir alanda” varlığını sürdürmektedir. Sosyo-kültürel ve dinsel bileşenlere sahip taziye törenine kent coğrafyasında yeni bir birim olarak ev sahipliği rolünü üstlenen taziye evleri hem müstakil, hem de apartman tipi konut alanından uzaklaşmış -bağımsız

genellikle ilçe isimleriyle kurulmuştur. Kadınlara has yas evlerinin ilk örnekleri de Diyarbakır’da görülmektedir.

ve anonim- bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanenin dışına çık(arıl)an taziye törenlerinin kent dekoru içindeki yeni yerleşkeleri kişiye ait olmayan taziye evleridir. Bazen camilerle bitişik bazen mahallelerin ara sokaklarında karşılaşılan taziye evleri daha çok kentin konut bölgelerinin değişik noktalarında boy göstermektedirler. Taziye evlerinin yapımı ve donatılması hayırsever vatandaşlar, mahalle sakinleri, sivil toplum kuruluşları ve son dönemde bu halkaya dâhil olan belediyeler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Taziye evlerinin iç mimari tablosu ziyarete gelenlerin oturabilecekleri geniş bir salon ile çay ve yemek hizmetlerini karşılamaya dönük bir mutfaktan oluşmaktadır. Cami ile bitişik ya da iç içe (zemin katlarda) olmayan taziye evlerinde bunlara ek olarak bir de tuvalet bulunmaktadır. Taziye evleri 100 ile 200 kişi arasında değişen bir kapasiteye sahiptir. Sandalye ve masalarla donatılmış⁸ mekânın iç dizaynı ve oturma planı geleneksel taziye düzenini andırmaktadır. Taziye evi mutfağı ise ziyarette bulunan herkese çay servisi yapmak üzere düzenlenmiş mini bir kahvehane özelliği göstermektedir. Taziye evi mutfak bölümü aynı zamanda yemek fabrikası, fırın veya lokantalardan sipariş edilen öğün (öğlen ve akşam) yemeklerinin o an salonda hazır bulunan ziyaretçilere servis edildiği yerdir. Mutfaktaki hizmetler, ölen kişinin yakını gençler tarafından sağlanmaktadır. Taziye evlerinde; çay ocağının başında bekleyenler, bardakları yıkayanlar, şeker tabaklarını dolduranlar ve kaç kişinin geldiğini, nereye oturduğunu çay servisi yapacak olanlara gösterenler şeklinde bir iş bölümü varlığını hissettirmektedir.

Taziye evlerinin elektrik, su, ısınma, temizlik, çay, şeker ve yemek gibi gider kalemleri ile taziye süresince sunulan hizmetin maliyeti geleneksel taziyede olduğu gibi gönüllüler tarafından karşılanmaktadır. Taziye süresince yapılan harcamaların finansman listesi, ölenin yakın aile çevresinden başlayarak genişleyen ve yakınlık derecesine göre katkı kat sayısının arttığı bir yörünge izlemektedir.

Taziye geleneğinin kentleşme süreciyle birlikte tanıştığı diğer bir oluşum ise “taziye çadırı”dır. Özellikle yerel yönetimlerin bir hizmet olarak sunduğu taşınabilir taziye çadırlarının ilk örneklerini veya gelişmemiş versiyonlarını kıl çadırları oluşturmaktadır. Kırsalın geniş katılımlı taziye geleneği içinde, ev içi alanın yetersizliği ve güneş, yağmur, kar gibi hava koşullarından korunmak gibi nedenlerle geliştirdiği kıl çadırları, kentsel yaşam alanında modernize edilmiş bir şekilde taziye geleneği içindeki varlığını sürdürmektedir. Yerel yöneticiler tarafından taziye sahiplerine üç günlüğüne teslim edilen, profesyonel bir grup tarafından kurulan

⁸ Bazı taziye evlerinde sandalye masa yerine geleneksel oturma düzeni içinde minder, döşek ve yastıklar yer almaktadır.

çadırların istiap haddi 100 kişinin üzerindedir. Taziye çadırları daha çok taziye evlerinin olmadığı muhitlerde kullanılmaktadır. Taziye evlerinin bulunduğu yerleşim birimlerinde ise çadır kadınlar için kurulmaktadır.

V. Sonuç: Taziye Geleneğinde Değişen Sosyo-Kültürel Örüntüler

Doğum, ölüm ve evlilik gibi kamusal görünürlük gerekliliği ağır basan ritüellerin biçimi, süresi ve sınırları toplumsal, kültürel, dinsel ve ekonomik ve mekânsal bileşenlerin etkileşimiyle şekillenmektedir. İlk insan topluluklarından günümüz modern toplum yaşamına değin toplumsalın canlı tuttuğu söz konusu eylemler, ritüeller (Kottak: 2001: 57-58) koşullara bağlı olarak değişmekte, farklılaşmakta, varlığını sürdürme yönünde yeni stratejiler geliştirmektedir.

Toplumsal yaşamda yerleşik bir pozisyon kazanmış taziye töreninin geleneksel kodlarla örülmüş omurgasında toplumsal değişme sürecine paralel belirgin farklılaşmalar olmuştur. Taziye törenlerinde yaşanan değişimlerde özellikle doksanlı yıllardan sonra bölge genelinde ortaya çıkan ve güçlü bir dalga özelliği gösteren kentleşme olgusu etkili olmuştur. Taziye merasimlerinin mekânı olan “kişiye ait evler” yerini kentleşme ve kentsel normların içselleştirilmesi süreçleriyle birlikte “yerleşik ve bağımsız taziye evlerine” ve “mobil taziye çadırlarına” bırakmıştır. Doğu ve G.Doğu Anadolu evreninde taziye ve bununla ilintili sosyo-kültürel pratiklerde görülen diğer farklılaşmaları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Kentin normatif dizgesi, taziye törenlerinin icra edildiği mekânı “özele ait evden” “anonim olan eve” taşımıştır. Bundan böyle taziyeler, ölen kişiyle bir şekilde bağlantılı konut alanlarında değil, bu iş için özel olarak düzenlenmiş taziye evlerinde ve taziye çadırlarında gerçekleştirilmektedir.
- Taziye, geleneksel doku içinde “evde” devam ettirilen, süresi belirsiz bir formattan, kentleşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte “taziye evlerinde” sürdürülen, üç günle sınırlı bir seremoniye dönüşmüştür.
- “Taziye evlerinde” sürdürülen törenler eril bir karakter taşımaktadır. Son dönemde çok yaygın olmamakla beraber kadınlar için de ayrı “taziye evlerinin” yapıldığı görülmektedir. Geleneksel taziye ritüelinde kamusal görünürlüğü sınırlı olmasına rağmen taziye alanında kadın ve erkek birlikte yer alırken modern taziye evleri kadınların ve çocukların törendeki rol setlerini ve görünürlüklerini tasfiye etmiş durumdadır.

Dolayısıyla bir bütün olarak devam ettirilen taziye geleneği, taziye evleri ile birlikte bölünmüş ve parçalı bir seremoniye dönüşmüştür.

- Mekânsal dönüşüm beraberinde algı, düşünce ve ilişkilerde de derin farklılaşmalar getirmiştir. Ölenin evinde sürdürülen taziyenin matem havası duygusallığı ağır bir çizgide seyrederken, taziye evlerinde yumuşak ya da daha tesirsiz bir atmosfer hâkimdir. Çünkü taziye evlerinde ölen kişiyle ilişkisi kurulabilecek ya da ölen kişiyi çağrıştıracak çocuk, mekân, kadın gibi imgeler ve simgesel unsurlar bulunmamaktadır. Toplumsal hafızanın “tabula rasa” olduğu bir mekândır artık.
- Taziye evlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte taziye olgusunun yeri, biçimi, süresi gibi özel ve özgün yönleri kaybolmuş, taziye törenleri tek tipleşmiştir. Özel olana ait hiçbir unsuru barındırmayan taziye evleri; kentsel yaşamda karşılaşılan bir tren istasyonundan, bir düğün salonundan, bir alışveriş merkezinden farklı değildir. Taziye evleri bu anlamda anonim mekânlardır.
- Kentleşme öncesi taziye pratiğinin her aşamasında maddi ve manevi dayanışma hâkim olurken (komşuların yemek hazırlaması, mezarın kazılması, taziye alanının düzenlenmesi gibi), taziye evleri ile birlikte bu ilişkiler yerini profesyonel ve bürokratik yönü ağır basan, kapitalist ekonomik ilişkilerin de dâhil olduğu bir yapıya devretmiştir.
- Geleneksel taziye geleneğinde ölüm raporu ve defin izin belgesinin alınması gibi birkaç işlemde karşımıza çıkarken yerel yönetimler ve bürokratik işleyiş; kentleşme süreci ile birlikte dönüşen taziye seremonisinde bunların yanı sıra mezarlıkların kazılması, cenaze aracının tahsisi, taziye evinin inşası, taziye çadırı ve ulaşım gibi geniş bir alanda sürece dâhil olmuş bir aktör konumundadır.

Şekil-1: Batman'da bir taziye evi

Şekil-2: Batman'da bir taziye çadırı

Şekil-3: Diyarbakır'da bayan taziye evi

Şekil-4: Van'da geleneksel bir taziye töreni

Şekil-5: Diyarbakır'da bir yas evi

Şekil-6: Taziye evinin içten bir görünümü

KAYNAKÇA

Bilgili, Ahmet E. (2004). “Mezarlarda Aidiyet ve Kentleşme Sorunları”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 9. Sayı, s. 127-149.

Bourdieu, Pierre (1997). *Toplumbilim Sorunları*, çev. Işık Ergüden, Kesit Yay., İstanbul.

Cihan, Ahmet (2006). “Diyarbakır’da Ölüm Sonrasında Gerçekleştirilen Taziye Geleneği ve Seremoniler”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 7, Yıl: IV, s. 1-23.

Connerton, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Çev. A. Şenel, Ayrıntı Yay., İstanbul.

Doğan, D. Mehmet (2001). *Büyük Türkçe Sözlük*, Gerçek Hayat Yay., İstanbul.

Eren, Metin (2010). *Van Gölü Havzası Ölüm Gelenekleri ve Türk Kültür Ekolojisi İçindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Kottak, Conrad P. (2001). *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, çev. B. A. Şafak vd., Ütopya Yay., Ankara.

Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara.

Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent*, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun, Ayrıntı Yay., İstanbul.

Öncü, Ayşe (1999). “‘İdealinizdeki Ev’ Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul’a Ulaştı”, *Birikim*, Sayı: 123, s. 26-34.

Örnek, Sedat Veyis (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara.

Sezer, Devrim ve Kalaycıoğlu, Nazile ve Ateşgoğlu, Güçlü (2009). “Heidegger, Varlık ve Zaman ve Ölüm Üzerine Düşünceler”, *Baykuş*, Sayı: 5, s. 13-29.

Subaşı, Necdet (2001). “Dinsel İtibarın Göstergeleri-Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi Örneğinde Bir Yaklaşım”, *Avrupa Günlüğü*, Sayı: 1, s. 95-126.

Tanhan, Fuat ve İnci, Figen Arı (2009). *Ölüm Eğitimi*, Pegem Akademi Yay., Ankara.

Tuna, Korkut (1987). *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Wolf, Eric (2000). *Köylüler*, çev. Abdulkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara.

Yıldız, Zeydin ve Bayram, Süreyya (2008). “GAP Bölgesinde Kentleşme Hareketleri (1927-2000)”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı: 19, s. 301-324.